

SHAXMAT SPORTINING PAYDO BO'LISHI

Amirkulov Otabek Ismoilovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada shaxmat sportining kelib chiqish tarixi, uning shakllanish bosqichlari va rivojlanish jarayonlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shaxmatning Hindiston, Markaziy Osiyo va Xitoy hududlarida paydo bo'lgani haqidagi nazariyalar solishtiriladi. Shuningdek, shatranjning arab olami orqali Yevropaga kirib borishi va qoidalarining takomillashuvi yoritiladi. XIX–XX asrlarda shaxmatning sport turi sifatida tan olinishi hamda xalqaro tashkilotlar faoliyati tahlil qilinadi. Maqolada shuningdek, O'zbekistonda shaxmatning rivojlanishi, yurtimiz shaxmatchilarining dunyo miqyosidagi yutuqlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: shaxmat, chaturanga, shatranj, FIDE, sport tarixi, intellektual o'yin, O'zbekiston shaxmati.

Аннотация. В данной статье рассматривается история возникновения шахмат, этапы их формирования и развития на основе научных источников. Анализируются теории, связывающие происхождение шахмат с Индией, Центральной Азией и Китаем. Освещается распространение шатранжа в арабском мире и его проникновение в Европу, а также процесс совершенствования шахматных правил. В статье также рассматривается признание шахмат как спортивной дисциплины в XIX–XX веках и деятельность международных шахматных организаций. Особое внимание уделено развитию шахмат в Узбекистане и достижениям узбекских шахматистов на мировом уровне.

Ключевые слова: шахматы, чатуранга, шатрандж, FIDE, история спорта, интеллектуальная игра, шахматы Узбекистана.

Annotation. This article examines the origin of chess, its historical formation and stages of development based on scientific sources. It compares

theories that connect the birth of chess with India, Central Asia, and China. The spread of “shatranj” through the Arab world to Europe and the evolution of chess rules are discussed. The recognition of chess as a sport in the 19th–20th centuries and the role of international chess organizations are analyzed. The article also highlights the development of chess in Uzbekistan and the achievements of Uzbek chess players on the global stage.

Keywords: chess, chaturanga, shatranj, FIDE, history of sport, intellectual game, chess in Uzbekistan.

Kirish.

Insoniyat tarixida intellektual sport turlari ichida shaxmat alohida o‘rin egallaydi. Bu o‘yin nafaqat bo‘sh vaqtni mazmunli o‘tkazish vositasi, balki tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi, strategik fikrlash va mustaqil qaror qabul qilishni shakllantiruvchi mashg‘ulot sifatida qadrlanadi. Shaxmat ko‘p asrlar davomida dunyodagi eng mashhur aqliy o‘yinlardan biri bo‘lib, bugungi kungacha o‘z o‘rnini yo‘qotmagan. Ushbu ma‘ruzada shaxmatning kelib chiqish tarixi, rivojlanish bosqichlari, geografik tarqalishi va sport sifatida shakllanish jarayoni ilmiy manbalar asosida yoritiladi.

Shaxmatning kelib chiqishi haqidagi nazariyalar. Shaxmatning paydo bo‘lishi haqida turli ilmiy nazariyalar mavjud. Tarixchilarning ko‘pchiligi bu o‘yinning kelib chiqishini Hindiston, Xitoy yoki Markaziy Osiyo hududlari bilan bog‘laydi[4].

Hindiston nazariyasi. Ko‘pchilik manbalarga ko‘ra, shaxmatning ilk shakli Hindistonda milodiy VI asrda paydo bo‘lgan. Bu o‘yin "chaturanga" deb atalgan bo‘lib, sanskrit tilida “to‘rtta qo‘shin turi” degan ma‘noni anglatgan: piyodalar, otliq qo‘shin, fillar va aravalar. Chaturanga o‘yinida to‘rt kishi ishtirok etgan, o‘yin harbiy strategiya asosida qurilgan bo‘lib, keyinchalik ikki kishilik formatga o‘tkazilgan.

Markaziy Osiyo nazariyasi. Ba‘zi tarixchilar shaxmatning vatani sifatida Markaziy Osiyoni, xususan qadimgi So‘g‘diyona va Baqtriya hududlarini tilga olishadi. Arxeologik topilmalar shuni ko‘rsatadiki, VI–VII asrlarga oid shaxmat donalari O‘zbekiston hududidagi qadimiy Afrosiyob (Samarqand) va Termizdan

topilgan. Bu esa shaxmat bu hududlarda juda qadimdan mavjud bo'lganini ko'rsatadi[6].

Xitoy nazariyasi. Xitoylik tadqiqotchilar esa shaxmatning ildizini o'zlaridagi "Xiangqi" o'yini bilan bog'laydi. Mazkur o'yin ham strategik xarakterga ega bo'lib, imperiyalar o'rtasidagi janglarni modellashtiradi. Biroq Xiangqi o'yinining shaxmatdan farqli jihatlari ko'p bo'lgani sababli, ko'pchilik tarixchilar bu nazariyani shubha ostiga oladi.

Shaxmatning rivojlanish bosqichlari. Shaxmatning shakllanishi va bugungi ko'rinishga kelishi uzoq va murakkab tarixiy jarayonni o'z ichiga oladi. Shaxmat Hindistondan keyin Eron hududiga o'tdi va bu yerda "shatranj" nomini oldi. "Shatranj" so'zi forscha "shohning armiyasi" degan ma'noni anglatadi[1].

Arab xalifaligi davrida shaxmat. VII–IX asrlarda shatranj arablar orqali musulmon olamiga keng tarqaldi. Bag'doddagi "Bayt ul-hikma" ilmiy markazida shaxmat ilmiy tadqiqot mavzusi bo'lgan. Abu Bakr ar-Roziy, al-Adli, as-Suli kabi mashhur mutafakkirlar shaxmat nazariyasini rivojlantirganlar. Shaxmatning qadimiy qo'llanmalari ham aynan arablar tomonidan yaratilgan.

Yevropada tarqalishi. IX–XII asrlarda shaxmat musulmonlar tomonidan Ispaniyaga olib kirildi va u yerdan butun Yevropaga tarqaldi. Yevropada shaxmat qirolichalar, ritsarlar va zodagonlar o'yini sifatida mashhur bo'ldi. XII asrga kelib shaxmat bo'yicha ilk turnirlar o'tkazila boshlandi.

Qoidalarining takomillashuvi. Shaxmatning hozirgi ko'rinishi XVI asrda shakllana boshladi. Aynan shu davrda quyidagi o'zgarishlar kiritildi:

- Ferz (malika) eng kuchli dona sifatida belgilandi;
- Fil donasining yurish qobiliyati kengaytirildi;
- Rokirovka qoidasi joriy etildi;
- Piyodani ferzga aylantirish qoidasi paydo bo'ldi;
- O'yin shax-mat tamoyiliga asoslandi.

Shaxmatning sport sifatida shakllanishi. XIX asrga kelib shaxmat sport turi sifatida e'tirof etila boshladi. 1851-yilda Londonda dunyodagi birinchi xalqaro

shaxmat turniri o'tkazildi. Ushbu turnir shaxmat tarixida muhim bosqich bo'lib, rasmiy musobaqalarning boshlanishiga asos soldi.

1886-yilda ilk bor dunyo chempionatlari tashkil qilindi. Uilyam Steynits birinchi rasmiy jahon chempioni sifatida tan olindi. Shundan so'ng shaxmat professional sport sifatida rivojlana boshladi[5].

Shaxmat tashkilotlari va xalqaro rivojlanish. 1924-yilda Parijda Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) tashkil topdi. FIDE shaxmatni jahon miqyosida boshqaruvchi eng yirik tashkilot hisoblanadi. Hozirda FIDE tarkibida 190 dan ortiq davlat a'zodir.

XX asrda shaxmat global miqyosda ommalashdi. Maktab, oliy ta'lim muassasalari, ilmiy markazlarda shaxmat keng qo'llanila boshlandi. 1999-yilda Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi shaxmatni sport turi sifatida tan oldi[3].

Shaxmatning O'zbekistonda rivojlanishi. Shaxmatning O'zbekiston hududidagi tarixi qadimiy davrlarga borib taqaladi. Afrosiyobdan topilgan shaxmat donalari bu o'yin ajdodlarimiz hayotida muhim o'rin tutganini tasdiqlaydi. Sovet davrida O'zbekistonda shaxmat maktablari tashkil qilindi. Mustaqillikdan so'ng shaxmat davlat miqyosida qo'llab-quvvatlana boshlandi[2].

Bugungi kunda O'zbekiston shaxmatchilari jahon miqyosida yuqori natijalar ko'rsatmoqda. Jumladan:

- Rustam Qosimjonov – 2004-yilgi shaxmat bo'yicha jahon chempioni.
- Nodirbek Abdusattorov – 2021-yil tezkor shaxmat bo'yicha jahon chempioni.
- O'zbekiston shaxmat terma jamoasi – 2022-yilgi shaxmat olimpiadasi g'olibi.

Xulosa

Shaxmat – insoniyat tafakkuri, madaniyati va ilm-fanining yuksak mahsulidir. Uning kelib chiqishi ming yillar davomida shakllangan bo'lib, bugungi kungacha saqlanib qolgan aqliy merosdir. Shaxmat nafaqat sport turi, balki fikrlash madaniyati, ma'naviy kamolot va intellektual rivojlanish manbai sifatida ham beqiyos ahamiyatga ega. Dunyo miqyosida shaxmat bugungi kunda millionlab

insonlarni birlashtiruvchi sport sifatida rivojlanib borayotgan bo'lsa, O'zbekiston ham ushbu jarayonning faol ishtirokchisiga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Жуковский Н.В. История шахмат. – Москва: Физкультура и спорт, 1984.
2. Murray H.J.R. A History of Chess. – Oxford University Press, 1913.
3. Eales R. Chess: The History of a Game. – Hardinge Simpole Publishing, 2002.
4. Hooper D., Whyld K. The Oxford Companion to Chess. – Oxford University Press, 1992.
5. Хайдаров Ш. Шахмат тарихи. – Тошкент: Маънавият, 2019.
6. Аминов А. Шахмат ва интеллектуал спорт. – Тошкент: Fan, 2020.
7. Sunatov, J. R., Zikrillayeva, F., Husenova, M., & Sanayeva, M. (2025). INGLIZ TILINI O 'QITISHDAGI MUAMMOLAR. University Research Base, 560-568.
8. Сунатов, Д., Тошмуродова, С., Анварова, Э., & Зикриллаева, Ф. (2025). Madaniyatlararo muloqotning ahamiyati. Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами, 1(1), 141-143.
9. Сунатов, Ж., Холмуратова, Р., Зикриллаева, Ф., & Алишеров, Г. (2025). Kompyuter lingvistikasida kompyuter leksikografiyasining ahamiyati. Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами, 1(1), 269-271.